

UOT 94(479.24)

Z.H.Kərimov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

zakir.kerimov.1955@mail.ru

İRƏVAN ŞƏHƏRİNDƏ MAARİFİN İNKİŞAFINDA XEYRİYYƏÇİLİYİN ROLU (XIX ƏSRİN II YARISI – XX ƏSRİN ƏVVƏLİ)

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.03.2024.24>

Açar sözlər: İrəvan şəhəri, ermənilərin İrəvana köçürülməsi, təhsil, xeyriyyə, maddi yardım

İrəvan Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biridir. Bu şəhərin həyatının bütün sferaları, o cümlədən maarifi uzun zaman Azərbaycanın ümumi həyatının üzvi hissəsi olmuşdur. Məqalədə göstərilir ki, çar Rusiyasının İrəvan xanlığını işğal etməsi (1827) burada maarifin inkişafını ləngitsə də, qarşısını tamamilə ala bilmədi. Əvvəlki kimi, şəhərdə təhsil ocaqları ibtidai məktəblər (mollaxanalar) və mədrəsələr olsa da, yeni – dünyəvi təhsil ocaqları yaranır və artırdı. Çar Rusiyası azərbaycanlıları yad, özgə xalq hesab etdiyi üçün onların maarif sahəsindəki ehtiyaclarına diqqət göstərmirdi. Buna görə də şəhərin azərbaycanlı imkanlı şəxsləri və ziyalıları maarifin inkişafına kömək üçün xeyriyyəçilik aksiyaları həyata keçirirdilər: məktəblərin təşkili və kasıb şagirdlərə maddi yardım üçün pul toplayırdılar.

Xeyriyyəçiliyin başqa formalarından da istifadə olunurdu: bəzi müəllimlər havayı dərs deyir, kimsə də öz evini məktəb üçün verirdi. Həvəskar teatr truppaları göstərdiyi tamaşalardan topladıqları pulu kasıb şagirdlərə ianə kimi bağışlayırdı. Bütün bunların nəticəsində azərbaycanlı milli kadrların sayı artırdı.

З.Х.Каримов

РОЛЬ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТИ В РАЗВИТИИ ОБРАЗОВАНИЯ В ИРЕВАНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА – НАЧАЛО XX ВЕКА)

Ключевые слова: город Иреван, переселение армян в Ереван, образование, благотворительность, финансовая помощь

Иреван – один из древних городов Азербайджана. Все сферы жизни этого города, в том числе образование, издавна были органичной частью общей жизни Азербайджана. В статье показано, что оккупация Иреванского ханства царской Россией (1827 г.) замедлила развитие здесь образования, но не смогла его полностью предотвратить. Как и прежде, хотя учебными заведениями в городе были начальные школы (моллаханы) и медресе, создавались и увеличивались новые – светские учебные заведения. Царская

Россия не обращала внимания на их нужды в области образования, поскольку считала азербайджанцев чужеродным народом. Поэтому состоятельные азербайджанцы и интеллигенция города проводили благотворительные акции, помогая развитию образования: собирали деньги на организацию школ и финансовую помощь бедным учащимся.

Использовались и другие формы благотворительности: одни учителя давали уроки, другие отдавали под школу свои дома. Труппы любительских театров жертвовали деньги, собранные от выступлений, бедным студентам. В результате всего этого увеличилась численность азербайджанских национальных кадров.

Z.H.Karimov

THE ROLE OF CHARITY IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN IRAVAN (SECOND HALF OF THE XIXth CENTURY – BEGINNING OF THE XXth CENTURY)

Keywords: *city of revan, resettlement of Armenians to Yerevan, education, charity, financial aid*

Iravan is one of the ancient cities of Azerbaijan. All spheres of the life of this city, including education, have been an organic part of the general life of Azerbaijan for a long time. The article shows that the occupation of the Iravan Khanate by Tsarist Russia (1827) slowed down the development of education here, but could not completely prevent it. As before, although the educational institutions in the city were primary schools (mollakhanas) and madrasahs, new - secular educational institutions were created and increased. Czarist Russia did not pay attention to their needs in the field of education because it considered Azerbaijanis to be a foreign people. Therefore, wealthy Azerbaijani people and intellectuals of the city carried out charity actions to help the development of education: they collected money for the organization of schools and financial assistance to poor students.

Other forms of philanthropy were also used: some teachers taught in Hawaii, others gave their homes for the school. Amateur theater troupes donated the money they collected from their performances to poor students. As a result of all this, the number of Azerbaijani national personnel increased.

Bəhs olunan dövrdə İrəvan şəhəri əhalisinin xeyli hissəsini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. Əvvəlcə cüzi olan ermənilərin sayı Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələrindən sonra Qacarlar və Osmanlı dövlətindən köçürülənlərin hesabına artmışdır. Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrəvanda 9710 nəfər yaşayırdı ki, onlardan 7331 nəfəri azərbaycanlı idi [2, s.274]. Erməni millətçiləri İrəvan şəhərinin milli simasını dəyişdirmək üçün “çox iş” görmüş, lakin onun Azərbaycan

türklərinə məxsusluğunu indiyədək tamamilə silməyə müvəffəq ola bilməmişlər. Şəhərin maddi tarixi abidələrində, müxtəlif dillərdə yazılmış mənbə və ədəbiyyatlarda o, öz izlərini saxlamışdır. Şəhərin tarixini vərəqləyərkən onun sosial-iqtisadi, həmçinin mədəni həyatında Azərbaycan türklərinin geniş fəaliyyəti ilə rastlaşmaq olur.

İrəvan şəhəri həmin dövrdə azərbaycanlıların mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də dini mərkəz rolunu oynayırdı. Çar hökuməti bütün dini müəssisələri, o cümlədən onların nəzdindəki məktəb və mədrəsələri də öz nəzarətində saxlayırdı. Qafqazın Baş İdarə rəisi senator, stats-sekretar Baron Nikolay Qafqazın İdarə olunması haqqında İmperatorun 1859-cu il 1 yanvar Əsasnaməsinə və 1872-ci il 5 aprel tarixdə təsdiq etdiyi Zaqafqaziya Şiə Müsəlmanları İdarəsi haqqında Əsasnaməyə müvafiq olaraq 1873-cü il 10 yanvar tarixli verdiyi əmrlə, Bakı quberniyasında Bakı şəhərində, Yelizavetpol quberniyasında Yelizavetpol şəhərində, İrəvan quberniyasında İrəvan şəhərində müsəlman məclisi yaradıldı [1, v.17]. Zaqafqaziya ölkəsində qazilərin təyinatı barədə 1872-ci il 3 aprel tarixli Əsasnaməyə əsasən onlar aşağıdakı qaydada təyin olunurdu: Quberniyalar: Bakı - 6 nəfər, Yelizavetpol - 6 nəfər, İrəvan - 6 nəfər, Tiflis və Kutais - 2 nəfər [1, v.32]. Bu, İrəvan şəhərinin Azərbaycan türklərinin mühüm dini mərkəzlərindən biri olduğunu təsdiq edir.

İrəvanlı azərbaycanlıların mühüm spesifik xüsusiyyətlərindən biri maarifə meyilli olması idi. Rus çarizmi dövründə burada dünyəvi məktəblər şəbəkəsi təşəkkül tapsa da, əsas yeri uzun müddət əvvəlki təqəbbül məktəbləri – məktəblər(mollaxana) və mədrəsələr tuturdu. İrəvan şəhərində fəaliyyət göstərən məscidlərin demək olar ki, hamısında mollaxanalar, böyük məscidlərdə isə mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi.

1878-ci ildə Dağıstan vilayəti ilə birlikdə cəmi Cənubi Qafqazda 1557 ruhani məktəbində 18.604 şagird təhsil alırdı. Şagirdlərin çoxu İrəvan, Gəncə quberniyaları və Dağıstan vilayətinin payına düşürdü [2, s.166].

1879-cu ildə İrəvan şəhərində 12 məscid məktəbində 12 müəllim 208 şagirdin təhsil və tərbiyəsi ilə məşğul olurdu. Aylıq təhsil haqqı 50-60 qəpik təşkil edirdi [7, s.39].

1888-ci ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 63 məktəb (mollaxana) fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblərdə təhsil alanlar əsasən Azərbaycan türkləri idi. Bu məktəblər əsasən valideynlərin pulu hesabına saxlanılırdı [2, s.162].

Şəhərin maarif həyatında tədricən yeniliklər baş verirdi. 1882-ci il martın 28-də İrəvanda Məşədi Molla İsmayıl Hacı Kazımov (1845-1886) 14 şagirdin oxuduğu “üsuli-cədid” (yeni-üsul) məktəbini açdı. Mirzə Həsən Rüşdiyyə Təbrizi də (1850-1943) şəhərdə belə bir məktəb təşkil etdi [2,

s.219]. Bu zaman şuşalı görkəmli pedaqoq Fəridun bəy Köçərli də İrəvanda müəllimlik və ictimai fəaliyyətlə məşğul idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlı uşaqların təhsilə cəlb edilməsində maarifpərvər ziyalıların rolu da olduqca böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Xalqın inkişafı üçün yeganə çıxış yolunu maariflənməkdə görən bu ziyalılar qarşılarına qoyduqları məqsədlərə çatmaq üçün şəxsi vəsaitlərini belə əsirgəmir, fədakarlıqla fəaliyyət göstərirdilər. Belə ziyalılara misal olaraq, öz vəsaiti hesabına İrəvanda oğlan və qız Leyli məktəbləri açmış (1901) əslən İrəvanlı olan keçmiş çar zabiti Məmmədqulu bəyi (1864-1905), azərbaycanlı uşaqlara təmənnasız dərs deyən Molla Tağı Mahmud oğlunu, Mirzə Ələkbər Elxanov kimi vətənpərvərləri göstərmək olar (6, s.56-60).

Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvanda müxtəlif tipli dünyəvi maarif müəssisələri, o cümlədən XIX əsrin 80-ci illərinin I yarısında açılmış İrəvan Müəllimlər Seminariyası, İrəvan Kişi Gimnaziyası, İrəvan Qadın Progimnaziyası fəaliyyət göstərirdi.

İrəvanın maarifpərvər ziyalılarının yeni tipli məktəblər açılması istiqamətində təşəbbüsləri hakim dairələr tərəfindən cavabsız qalsa da, əhali öz vəsaiti hesabına 1898-ci ildə rus-tatar (Azərbaycan) məktəbi açmışlar. Nəzarətçisi Həşim bəy Vəzirovun təyin edildiyi bu məktəbin birinci bölməsində artıq 1900-cü ildə 54 şagird oxuyurdu. Eynulla Sultanovun tərtib etdiyi siyahıya görə, yeni məktəbin açılması üçün Abbasqulu İrəvanski 50 rubl, Pənah xan Makinski 50 rubl, 17 nəfərin hər biri 25 rubl, 31 nəfərin hər biri 15 rubl, 51 nəfərin hər biri 10 rubl vermişdir. H.Əhmədovdan fərqli olaraq, F.Rüstəmov həmin məktəbin 1896-cı il oktyabrın 31-də 110 şagirddən ibarət kontingentlə açıldığını qeyd edir. İrəvana gələn İran şahı Müzəffərəddin şah məktəbin şagirdlərinə 300 rubl ianə vermişdir [6, s.52].

Gətirilən faktlar bir daha sübut edir ki, İrəvan bölgəsində maarifpərvər ziyalıların ana dilli məktəb uğrunda mübarizəsi Azərbaycan maarifçilik hərəkatının tərkib hissəsini təşkil etmiş, bölgədə təhsilin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

1850-ci ildə İrəvanda Qafqaz canişini M.Vorontsovun həyat yoldaşı Yelizaveta Vorontsovanın təşəbbüsü ilə Müqəddəs Ripsima qadın məktəbi fəaliyyətə başladı; 1854-1858-ci illərdə orada təhsil alan qızların 23 nəfəri azərbaycanlı olmuşdur [6, s.55].

Şəhərin mədəni-maarif həyatında azərbaycanlı xanımlar da fəal iştirak edirdilər.

İrəvandakı “Müqəddəs Ripsima” Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətində 63 nəfər üzvdən 7 nəfər azərbaycanlı qadın idi: Məhşərəf xanım Vəzirova, Təvəş Bəyim, Xanımcan xanım, Tükəzban xanım, Xurşid Bəyim, Sara Bəyim, Sona Xocamirova. Sonrakı illərdə həmin cəmiyyətlərdə az

rbaycanlı qadınların sayı xeyli artmışdır. Məsələn, İrəvan qadın xeyriyyə cəmiyyətində 1870-ci illərdə 42 nəfər müsəlman qadın iştirak edirdi [3, s.79].

Bakıda Azərbaycan teatrının əsası qoyulduqdan sonra (1873) İrəvan şəhərinin ziyalı kəsimi bundan ruhlanaraq əsasən şagird və tələbələri cəlb etməklə həvəskar teatr truppaları təşkil edir, əhalini maarifləndirmək və xeyriyyə məqsədi ilə tamaşalar göstərirdilər.

1881-ci il martın 31-də 37 nəfərin təşəbbüsü və iştirakı ilə 1884-cü ildə “Tamahkarlıq düşmən qazanar” və M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” əsərinin tamaşaya qoyulduğu ehtimal olunur. 1882-ci il aprelin 2-də Qayane məktəbinin salonunda şəhərin yoxsul tələbələrinə yardım məqsədi ilə azərbaycanlı teatr həvəskarları tərəfindən “Tamahkarlıq düşmən qazanar” komediyası ikinci dəfə səhnəyə qoyuldu. 1886-cı ildə “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” ehtimal ki, ikinci dəfə F.Köçərlinin fəallığı nəticəsində İrəvan gimnaziyasında həvəskar artistlər tərəfindən göstərilmişdir [4, s.28].

1890-cu il aprelin 4-də İrəvan müəllimlər seminariyasının salonunda (seminariya 1881-ci il noyabrın 8-də açılmışdır. 1890-cı ildə orada 69 azərbaycanlı oxuyurdu). Müsəlman gənclər hökumətin rüsxəti ilə M.F.Axundovun “Məstəli şah” komediyasını oynadılar, ictimaiyyətin diqqətini və hörmətini qazandılar (2, s.28). 1896-cı il dekabrın 8-də türk həvəskar gənclərinin kiçik bir qrupu M.F.Axundovun “Müsyö Jordan” adlı əsərini tamaşaya qoydular (4, s.28).

“İrəvan şəhərinin erməniləri çox kinli, ədavətli, təkəbbürlü, xudpəsənd və xəmərləri fitnə-fəsad ilə yağrılmış adamlardır. Qafqaz vilayətlərində nə qədər iğtişaş və münaqişələr baş verirdisə, onların birinci səbəbkarı İrəvan erməniləri olurdu”, - belə yazırdı Mir Möhsün Nəvvab [5, s.15-16].

1905-1906-cı illər çar Rusiyasının qızıışdırdığı, daşnaqların, erməni kilsəsinin fəallığı ilə ermənilər tərəfindən İrəvanda üç dəfə (1903-cü il 20-22 fevral, 23-26 may, 18 sentyabr) müsəlman-türk qırğınları törədilmişdir. Çoxlu sayda azərbaycanlı yandırılmış, qətl və ya şikəst edilmişdi. 1905-ci il avqustun 25-də teatr həvəskarları zərər çəkmiş həmyerlilərinə kömək məqsədi ilə bir tamaşa göstərirlər. 15 gün sonra eyni məqsədlə daha bir tamaşa göstərir və əldə edilən pulu şəhərin yoxsullarına paylayırlar [4, s.29].

1906-cı ildə İrəvanda milli ədavət yenidən kəskinləşir. Belə şəraitdə azərbaycanlı teatr həvəskarları fəaliyyətlərini dayandırmırlar. 1906-cı ilin avqustunda onlar yenə də Pənah xan Makinskinin evində tamaşa göstərir və əldə edilmiş 426 manatı dağıdılmış qıraətxananın bərpasına verirlər. 1907-ci il avqustun 24-də İrəvandakı rus-tatar məktəbində teatr həvəskarlarının göstərdikləri tamaşadan toplanmış 277 manat pul həmin məktəbdə təhsil

alan üç nəfər kasıb şagirdə verilmişdir. 1908-ci ildə iyunun 17-də şəhərdə rus-tatar məktəbində təhsil alan şagirdlərə kömək məqsədi ilə teatr həvəskarları N.B.Vəzirovun “Ev tərbiyəsinin bir şəkli”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” tamaşalarını göstərmişlər [4, s.30].

Bakının tanınmış aktyorlarının İrəvan şəhərinə qastrolları burada teatr mühitinin canlanmasına təkan verir. 1909-cu ildə Hüseyn Ərəblinskinin, Sıdqi Ruhullanın, Cəlil Bağdadbəyovun, Yusif Ağayevin, xanım Şahnəzərovanın, 1910-cu il oktyabrın 4-də Mirzə Ağa Əliyevin və Zülfüqar Hacıbəyovun truppası İrəvana gəlir, Göyərçin xanım Qayıbovanın iştirakı ilə 1913-cü il oktyabrın 14-də isə Zülfüqar Hacıbəyovun dəstəsi Rüksarə xanımın iştirakı ilə bir sıra tamaşalar göstərirlər [4, s.31-33].

Bəhs olunan dövrün mətbuatında və arxiv sənədlərində İrəvanda teatr tamaşalarının təşkilində və göstərilməsində rolu olmuş fədakar şəxslərin adları hifz olunur: Mirabbasov Bağirov, Mirzə Mustafa Rəcəbov, İbrahim Qədimov, Mehdi Qurbanzadə və başqaları belə şəxslərdəndir.

I Dünya müharibəsi İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların vəziyyətini ikiqat dözülməz etmişdir. “Məktəbi-islamiyyə”nin şagirdləri 1914-cü il mayın 16-da öz yoxsul yoldaşlarına kömək etmək məqsədi ilə yerli müəllif Məmməd Əli Nasirin “Millətpərəstlikmi, şərابخorluqmu” komediyasını tamaşaya qoymuşlar. 1917-ci ilin iyunun əvvəlində gənc teatr həvəskarları İrəvanda Azərbaycan dilində çıxan “Lək-lək” (“Leylək”) adlı məcmuənin redaksiyasına kömək etmək məqsədi ilə tamaşa göstərmişlər. Çapına 1914-cü ilin fevralın 22-də başlanmış məcmuə müharibə təhlükəsi və maddi çətinliklər üzündən 12-ci sayından sonra iyunun 30-da bağlandı. Ən ağır şəraitdə belə ehtiyacı olan həmyerlilərinə yardım etmək məqsədi ilə tamaşalar vermək İrəvan teatr həvəskarlarının davam edən ənənəsinə çevrilmişdir. Avqustun ikinci yarısında artıq müharibədə yaralanan əsgərlərin ilk dəstələri İrəvana gətirilmişdi. Yaralı əsgərlərinə yardım məqsədi ilə həmin ayın 25-də zabitlər klubunda Üzeyir Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” operettasını tamaşaya qoyurlar. Sentyabrın 4-də isə Əli xanın evində İrəvanın azərbaycanlı qadınlara kömək məqsəd ilə iki tamaşa göstərmişlər [4, s.35].

1915-ci ildə Osmanlı torpağında yaşayan türkləri qırır, İrəvan mahalındakı azərbaycanlıları ayaq altında əzirdilər. Hələ müharibə ərəfəsində nəşr olunan “Lək-lək” məcmuəsi uzaqgörənliklə xəbər verirdi: “Müharibə türkləri və biz azərbaycanlıları qırmaq və yaxud qovmaq hiyləsidir” (30 iyun 1914). Müharibə türksüz Ermənistan yaratmaq, azərbaycanlıları qətl-qarət etmək, fiziki və mənəvi soyqırımına məruz qoymaq üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Rus qoşunları, erməni könüllü dəstələri, “erməni milli alayları” əsasən bu ərazidən Osmanlı hüdədalarını

keçirdilər. Osmanlı dövlətindən axın-axın gələn ermənilər Qərbi Azərbaycan ərazisində məskunlaşdılar [4, s.36].

1916-cı ildə siyasi vəziyyətin son dərəcə gərgin və təhlükəli olmasına baxmayaraq, İrəvanın həvəskar teatr artistləri şəhərdə fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Mayın 16-da “Nadanlıq”, 26-da “Dağılan tifaq”ı oynayırlar. Dram şirkətinin artistləri may və iyun aylarında bir neçə tamaşa, o cümlədən sentyabrın 11-də “Arşın mal alan” operettasını göstərirlər. Bu tamaşaların təşkilatçısı “Cəmiyyəti-xeyriyyə” idi. Oktyabrın 15-də “Cəmiyyəti-xeyriyyə”nin artistləri “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun” tamaşalarını səhnəyə qoymuşlar [4, s.36].

İrəvan teatrının tarixi fəaliyyətinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin 2006-cı il 30 avqust tarixli sərəncamında verilən qiymətdə deyilir ki, “2007-ci ildə İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 125 illiyi tamam olur. 1882-ci ilin əvvəllərində azərbaycanlılardan ibarət teatr truppasının göstərdiyi tamaşa ilə fəaliyyətə başlamış bu mədəni mərkəz teatr tariximizə parlaq səhifələr yazmışdır” [4, s.118].

İrəvan maarifçilik mühiti Azərbaycana onun gələcəyinə işıq saçıan görkəmli ictimai-siyasi və mədəniyyət xadimləri bəxş etmişdir. Onlardan biri də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin babası Əziz Əliyev (1897-1962) olmuşdur. O, 1917-ci ildə İrəvan kişi gimnaziyasını qızıl medalla bitirmişdir. Rusiyada ali təhsil almaq üçün onun pula ehtiyacı var idi. Bakı milyonçusu H.Z.Tağıyevə müraciət etmişdir. O da dərhal 350 rubl pulu göndərmişdir. Ə.Əliyev Peterburq Hərbi Tibb Akademiyasına qəbul olur [7]. Oranı müvəffəqiyyətlə bitirib xalqına fayda verən tibb işçisi, alim, ictimai-siyasi xadim olmuşdur. O, bir sıra böyük dövlət vəzifələrində – Azərbaycan SSR xalq səhiyyə komissarı (1939-1941),n Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin üçüncü katibi (1941-1942), ÜİK(b)P Dağıstan Vilayət Partiya Komitəsinin katibi kimi məsul vəzifələrdə çalışmışdır.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin ikinci yarısında Cənubi Qafqazın azərbaycanlıları arasında geniş miqyas almış maarifçilik hərəkatı İrəvan şəhərində də maarifin inkişafına və ziyalılar elitasının yaranmasına güclü təsir etmişdir. 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sosial-iqtisadi və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvanı Ermənistanla bağışlamasını “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev “böyük bir tarixi cinayət” (10.I.2024) adlandırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi. Dövlət Tarix Arxivi, f.290, siy. №1, s.v №4, iş: müxtəlif məsələlər üzrə yazışmalar, v.17

2. *Əhmədov H.* Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 431s .
3. *Məmmədov S.* Azərbaycanda qadın təhsili və Azərbaycanın tərəqqipərvər qadınlarının maarifçilik fəaliyyəti (XIX əsrin II yarısı – 1920-ci ilə qədər): tarix elm. ... diss. Bakı, 1966, 359 s.
4. *Məmmədov İ.* İrəvan dəftəri III: teatr tariximizdən səhifələr: deportasiya, qaçqınlıq, mədəni soyqırımı tarixindən. Bakı: Qismət, 2009, 160 s.
5. *Nəvvab M.M.* 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan,1993, 128 s.
6. *Rüstəmov F.* İrəvan müəllimlər seminariyası və onun məzunları. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 240 s.
7. <http://www/anl/az>2018/OI> PDF Rüfət Hüseynzadə. İrəvan maarifçiliyi

Redaksiyaya daxil olub 08.07.2024